

IZMEĐU ISTORIJE, PAMĆENJA I FIKCIJE: AKO NE SADA, KADA?

Ako ne sada, kada? (1982) jedino je delo Prima Levija koje je žanrovski određeno kao roman. Reč je o istorijskoj fikciji, smeštenoj u period između 1943. i 1945. godine, u kojoj grupa odmetnutih Aškenaza prelazi dug put od Rusije do Italije, pružajući gerilski otpor nacistima. Radnja započinje u blizini sela Valuec, u Rusiji, razgovorom između sajdžije Mendela i introvertnog mladića Leonida, begunca iz logora u Smolensku. Nastavljajući putovanje zajedno, Mendel i Leonid priključuju se grupi jednog mladog jevrejskog partizana, Gedala, koja pokušava da sabotira nemačku vojsku. Po završetku rata ova grupa će stići do Italije, u nadi da će odatle nastaviti put ka Palestini, odnosno ka jevrejskoj državi u nastajanju.

Levi se prilikom osmišljavanja i realizacije ovog romana služi širokim korpusom dokumenata, na kojima zasniva njegovu istorijsku podlogu. Pored opsežne dokumentacije koju konsultuje i koju popisuje na kraju romana, on u fikcionalnu konstrukciju unosi i deo vlastitog iskustva. Tako mu je, na primer, kao inspiracija za lik protagoniste romana, sajdžije Mendela, poslužio čovek s kojim je boravio u Logoru, sajdžija Haim, Jevrej iz Poljske. S druge strane, maršruta jevrejskih bandi u velikoj meri podseća na samo Levijevo putovanje ka domu, o kojem on svedoči u *Primirju*.

Inspiraciju da napiše *Ako ne sada, kada?* Levi dobija kroz razgovor sa svojim prijateljem koji je radio kao volonter u prihvatnom centru, u kojem je i upoznao grupu nekadašnjih partizana koji su se svojom dostojanstvenošću izdvajali u odnosu na ostale izbeglice Aškenaze koji su se obraćali Centru.

O svojoj nameri da napiše roman, on kaže:

U tom periodu, zajedno s rekom izbeglica i ljudi koji su se vraćali u otadžbinu, u Italiju su stvarno pristigle i grupe slične onoj koju sam odlučio da opišem: muškarci i žene koje su godine stradanja učinile krutim, ali ih nisu ponizile, ostaci jedne civilizacije (slabo poznate u Italiji) koju je nacizam uništio do korena, iscrpljeni, ali svesni svog dostojanstva.

Namera mi nije bila da napišem istinitu priču, već pre da rekonstruišem putešestvije, verovatno ali imaginarno, jedne od tih grupa. Najvećim delom događaji koje sam ovde opisao zaista su se dogodili, iako ne uvek u vreme i na mestu koje sam im pripisao. Istina je da su se jevrejski partizani borili protiv Nemaca, gotovo uvek u užasnim uslovima, nekad uključeni u više ili manje regularne sovjetske ili poljske odrede, nekad u formacijama sačinjenim samo od Jevreja [...] Likovi su, međutim, s izuzetkom Poline, devojke-pilota, svi izmišljeni.¹

Sveznajući pripovedač koji vodi putešestvije jevrejske gerilske bande rezultat je narativne strategije kojom Levi insistira na naučnoj objektivnosti. Ipak, fokalizacija radnje odvija se

¹ Primo Levi, *Se non ora, quando?*, Torino, Einaudi, 1982, str. 261.

preko Mendela, koji je ostao bez žene prilikom uništavanja njegovog sela, Strelke (koje su nacisti zbrisali sa geografske mape). Zalutali ruski vojnik koji odlučuje da se pridruži partizanima, on je ujedno i najuobličeniiji lik u romanu. Kako je obuzet unutrašnjim konfliktima, koji su rezultat i stida i krivice zbog toga što je uspeo da preživi, kroz njegovu fokalizaciju istovremeno se otvara dijegetički univerzum traume. Likovi koje Levi uvodi u svoj roman nisu oslobođeni traume esencijalnog zla i zato je, kako ukazuje Džonatan Druker, za ovo delo od suštinske važnosti sučeljavanje istorijske i lične traume, odnosno objektivne Istorie i lične (mikro)istorije likova. Uprkos tome što su, kako i sam Levi tvrdi, likovi, s jednim izuzetkom, fiktionalni, oni su nesumnjivo verodostojni, izgrađeni na osnovu dokumentarnih podataka o borbi pojedinaca protiv nacista i njihovoj socijalnoj konstelaciji.

Levi u ovom romanu razlučuje više narativnih nivoa. Na jednom osnovnom nivou on, možda prvi put, čitaoca u većoj meri uvodi u ono što bi se moglo nazvati jevrejskom dimenzijom priče. To je značajno istaći, s obzirom na činjenicu da je Levi asimilirani Jevrejin a, povrh toga, i naučnik, koji ne drži mnogo do jevrejske religiozne prakse. Naprotiv, njemu se „jevrejstvo“ nameće tek s ispoljavanjem nacističkih težnji ka masovnom uništenju Jevreja. Na tu dimenziju upućuje već naslov dela, koji je, kako i sam autor navodi na kraju romana, deo jevrejskih *Izreka otaca (Pirké Avoth)*, zbirke rabinskih pouka, u kojima rabin Hilel kaže: „Ako neću ja sebi, tko će mi, i ako sam ja sam – što sam, i ako ne sada, a kada?“² Jedno moguće tumačenje ovakvog autorovog izbora izložit ćemo niže u tekstu.

Na ovom narativnom nivou, Levi na određeni način upućuje i na spokojstvo i nenamejljivost Jevreja, na jednostavnost njihovog svakodnevnog života, na neku vrstu edenskog raja ili, kako naglašava Druker, mitskog vremena idealizovanog u životu takozvanih *shtetl*. Reč je o malim gradovima s većinskim jevrejskim stanovništvom (u kojima je, kako kaže Mendel, vreme bilo ciklično i ništa se nije menjalo i koji, složili bismo se s Evom Hofman, predstavljaju trop, metaforu zamrznutu u vremenu), koje su nacisti uništavali ne ostavljajući od njih ni traga, čime se jasno upućuje na izgubljeni raj pri nadolaženju zla.

Drugi narativni nivo, koji proizilazi iz gubljenja prostorno-vremenske utemeljenosti subjekta pod dejstvom traume, artikuliše se preko stanja iskorenjenosti/izgubljenosti (rasejanja) (*displacement/dispersion*), koje se ne odnosi samo na vanredni društveni status već i na unutrašnje osećanje koje postojano tinja kako kod protagoniste, tako i kod drugih likova. To ih dovodi u unutrašnje, intimno, *stanje izuzetka* (Agamben), koje je ovog puta van fizičkih granica Logora. Tako, u razgovoru s Mendelom, Leonid kaže:

Dolazim iz Moskve i iz stotinu drugih mesta. Dolazim iz jedne škole u kojoj sam naučio računovodstvo, i odmah ga zaboravio. Dolazim iz Lubljanke, jer sam sa šesnaest godina počinio krađu i zatvorili su me na osam meseci; da, sat sam ukrao, vidiš da smo takoreći braća. Dolazim iz Vladimira, s kursa za padobrance, pošto čoveka kad je računovođa smeštaju u padobrance. Dolazim iz Laptjeva, u blizini Smolenska, gde su me padobranom spustili među Nemce. I dolazim iz logora u Smolensku, jer sam pobegao: pobegao sam u januaru i od tada sam stalno na nogama.³

A kasnije u romanu, Medel kaže:

² Nav. prema Talmudu, u redakciji i prevodu Eugena Verbera. Na poredbenom čitanju navoda iz Levijevog romana i italijanskog originala zahvaljujem kolegi Aleksandru Kostiću. (*Prim. prev.*)

³ *Ibid.*, str. 5.

*Broje se živi i mrtvi, uhvaćeni u zamku neprijatelja, oni izgubljeni nisu ni živi ni mrtvi, ne mogu se brojati.*⁴

Treći narativni nivo, koji je, na određeni način, dijalektički rezultat prva dva nivoa, predstavlja pripovedanje traume. Uprkos tome što su partizani stalno u pokretu i dane provode osmišljavajući strategije otpora i boreći se da, kako kažu, i njima pripadne nekoliko redaka u istoriji, trauma je tiho prisutna kroz naraciju samog pripovedača, ali i u trenucima prisećanja junaka Mendela, za koga Levi u jednom intervjuu potvrđuje da je njegov vlastiti *alter ego*. U ovom romanu skrivene se provlači trauma svih boraca u partizanskim grupama – svako od njih je, kako kaže pripovedač, na plećima nosio različitu priču, tešku i vrelo kao otopljeno olovo – ali je dodatno izražena trauma i svest o stanju iskorenjenosti Jevreja partizana, koje se u odnosu na ruske partizane javlja kao permanentno stanje:

*Za Ruse nostalgija za domom nije bila nerazumna, već moguća nada: želja, poziv na povratak. Za Jevreje oplakivanje njihovih domova nije bilo nada već očaj, dotad zatrpan bolovima prećim i težim, ali pritajeno prisutan. Njihovih domova više nije bilo: bili su zbrisani, spaljeni u ratu ili masakrima, odredima lovaca na ljude utopljeni u krvi; domovi-grobovi na koje je bolje bilo ne misliti, domovi od pepela. Čemu još život, čemu borba? Za koji dom, za koju otadžbinu, za kakvu budućnost?*⁵

Unutrašnje lomove subjekta traume Levi izlaže pre svega preko glasa protagoniste Mendela, kroz koga autor naglašava suštinsku povezanost pamćenja sa zaboravom. Za Levija to kao da su dva lica jedne iste stvari, ali ovog puta nije reč samo o zaboravu ili selektivnom pamćenju traume, kao čovekovom odbrambenom mehanizmu, već i o zaboravu sopstvene subjektivnosti, zaboravu koji je proizvod nataložene traume koju u subjektu potiskuje gustina vremena:

Otežao od sećanja, i istovremeno ispunjen zaboravom: njegova sećanja, čak i ona nedavna, bila su izbledela, nejasnih kontura, stapala su se s njegovim zaborom, kao da je neko po tabli crtao skice, a onda ih napola brisao i preko starih crtao nove. Možda se tako svog života seća onaj ko ima sto godina, ili patrijarsi koji su imali devetsto. Možda je pamćenje poput kotarice; ako u nju hoćeš da staviš više voća no što može stati, voće će se zggnječiti.

*Zvona su u međuvremenu nastavljala da zvone, ko zna gde: mora da su u nekom selu seljaci slavili, nacistički košmar za njih je bio završen, najgore je prošlo [...] I naš rat je završen, okončano je vreme umiranja i ubijanja, a ipak nisam zadovoljan i voleo bih da se san nikada ne završi. Naš rat je završen i zapečaćeni smo u podzemnoj jazbini i moramo izaći i ponovo zakoračiti. Ovo je dom Šmuleka koji nema doma, koji je izgubio sve, uključujući i sebe. Gde je moj dom? Nigde. On je u rancu koji nosim sa sobom, u poraženom Hajnkelu, u Novoselki [...] i preko mora, u zemlji bajki, gde teku med i mleko. Čovek ulazi u svoj dom i odlaze svoju odeću i uspomene; gde ti odlažeš svoje uspomene, Mendele, sine Nahmanov?*⁶

Pred kraj romana, kada grupe pristižu u Italiju u pokušaju da odu za Palestinu, Mendel se susreće s Jevrejnom Francskom, kome bezuspešno, usled jezičke barijere, pokušava

⁴ *Ibid.*, str. 180.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*, str. 200.

da objasni zašto odlaze, tako da to objašnjenje ostaje samo u Mendelovoj svesti. U ovom segmentu, Levi zapravo otvara i pitanje drugih aspekata posledica Holokausta, odnosno dvostruke traume ove kategorije bezdomnih Jevreja, koja se načelno pretapa u traumu jednog velikog dela evropskog stanovništva u Drugom svetskom ratu.

Uprkos tome što je naracija linearna i smeštena u precizne vremenske i prostorne okvire, Levi uspešno prenosi traumu kroz Mendelovo ćutanje. Naime, narativna linija u kojoj je sadržana trauma uglavnom se izražava kroz svest protagoniste; u izuzetno retkim slučajevima likovi u ovom romanu artikulišu svoju traumu. Stoga, mogli bismo tvrditi da je Mendelovo ćutanje narativni „glas“ koji posreduje njegovu traumu. Svest protagoniste putem koje se posreduje njegova trauma, Levi izražava kroz stalni flešbek, i, uostalom, upravo na takvom pristupu gradi sopstvenu pripovednu strategiju gde linearnost istorijskog vremena biva prelamana i prekidana individualnim glasom traume, koji narušava objektivnu istorijsku koherentnost. Ćutanje kroz koje se trauma izražava istovremeno je i nemogućnost da se, iz perspektive hiljada svesti koje su je doživele, ona do kraja priopšti. Upravo kroz takvu nemogućnost saopštavanja, paradoksalno, nalazi se i „istinsko mesto svedočenja“ (Agamben).

Ovde bismo se složili s tvrdnjom Dž. Drukera, koji smatra da u slučaju protagoniste Mendela preovlađuje osećanje nemogućnosti, odsustva kapaciteta da se prevlada trauma. On smatra da Levi takvu, reklo bi se konstantnu traumatsku opresiju postiže redundantnom upotrebom reči „jama“ (*fossa*) u Mendelovim uspomename (i kada govori o njegovoj ženi i o svoj deci koja su završila u jami, kao i rabinu koji ga je podučavao), čime taj pojam postaje *topos* u romanu: „Topos jame pokazuje kako pamćenje preživelog objektivnoj istorijskoj naraciji pridodaje psihološku dubinu, omogućavajući njihovo preplitanje, koje po Saulu Fridlenderu predstavlja istinsku 'istorijsku svest'“⁷

Na permanentnosti traume Levi možda insistira i krajem svog romana, koji nije slučajno određen danom lansiranja atomske bombe na Hirošimu. Time Levi, zapravo, nadilazi okvire jevrejske traume i obezbeđuje joj univerzalni kontekst, koji će dalje razraditi u svojoj poslednjoj knjizi, zbirci eseja *Potonuli i spaseni*.

Levi i fikcija

Nakon objavljivanja u Italiji, roman *Ako ne sada, kada?* dobija dve prestižne književne nagrade, „Kampijelo“ i „Vijaređo“; ipak, mnogi kritičari i čitaoci upućuju mu zamerke koje se odnose upravo na pitanje njegove pripovedne moći. U tom smislu, britanski pisac Tim Parks smatra da je moć pripovedanja najizraženija u onim Levijevim delima u kojima je naracija linearna i racionalizovana. U eseju „Misterija Prima Levija“, on kaže: „Dijalozi u romanu su kruti, radnja neubedljiva i oni koji poznaju prethodna Levijeva dela ne mogu da ne primete elemente fantaziranja.“⁸

⁷ Jonathan Druker, „The path and the pit“, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, sv. 33, br. 3 (proleće 2015), str. 46–62.

⁸ Tim Parks, „The Mystery of Primo Levi“, *The New York Review of Books*, 5. novembar 2015, <http://www.nybooks.com/articles/2015/11/05/mystery-primo-levi/>

Mogli bismo se složiti sa stanovištem Tima Parksa, ali i mnogih drugih Levijevih kritičara (među kojima i već pominjanog Džonatana Drukera). Čini se da u trenutku kada pokušava da stvori delo koje će se u većoj meri služiti sredstvima fikcije, Levi doseže sopstvene granice. Zapravo, i sam Levi ne oseća se sasvim kao pisac. On i postaje pisac samo zbog nužnosti da svedoči. Otuda, uprkos tome što Levi tvrdi da mu je prevashodni cilj bio da napiše avanturistički roman i što delo na momente zaista deluje pikareskno, njegova je naracija ipak nepotrebno opterećena. Pogledamo li strukturu *Ako ne sada, kada?*, lako bismo mogli doći do zaključka da roman sledi matricu *Primirja*, odnosno autorovog dugog povratka ka Italiji. Ali *Primirje*, koje je neposredan plod Levijevog sećanja i u kom su fikcijski elementi svedeni na minimum, zadovoljava i estetsku i etičku ravan naracije. U njemu se Levi usredsređuje na dva elementa: na ličnosti koje mu, odmah po oslobođenju iz Logora, preplavljaju pamćenje, ali i na opštu degradaciju Evrope neposredno nakon rata – element koji je nesumnjivo prisutan i u romanu. Ali, za razliku od *Ako ne sada, kada?*, ličnosti/likovi u *Primirju* su živi, uverljivi, duboko psihologizovani i nesumnjivo pobuđuju empatiju kod svakog čitaoca.

Mogli bismo izneti tri pretpostavke povodom ovakvog ishodišta romana *Ako ne sada, kada?*

Prva pretpostavka zasniva se na činjenici da je reč o romanu čiju građu Levi pokušava da istraži i usvoji, pri čemu nailazi na niz suštinskih problema, pre svega lingvističke prirode, što onemogućava identifikaciju subjekta sa samim činom pripovedanja. Jednom prilikom i sam Levi kaže:

To nije bila moja kultura. Moje vlastito iskustvo i znanje nisu bili dovoljni i bio je neizbežan period istraživanja. Pre nego što sam počeo da pišem, skoro celu godinu posvetio sam prikupljanju i iščitavanju dokumenata i knjiga [...] Učio sam pomalo gramatiku i vokabular jidiša jer je bilo teško reprodukovati društvenu sredinu i uobličiti govor likova ako ne znaš njihov jezik [...] Bio je to možda jedini put da sam se suočio s jezičkim problemom: morao sam kod čitaoca ostaviti utisak da su dijalozi između likova, koji su očigledno bili na standardnom italijanskom, prevedeni sa jidiša, jezika koji uopšte ne poznajem dobro i koji italijanski čitalac uopšte ne zna. Ne znam da li sam uspeo u tome ili ne: ostaje na mojim čitaocima koji znaju jidiš da procene.⁹

Druga hipoteza je ta da se radi o Levijevoj eksperimentalnoj primeni tehnike pisanja istorijskog romana, držeći se okvira realnog i verodostojnog. U nastojanju da na odgovarajući način ispuni zahteve verodostojnosti, on zapravo onemogućava potpunu realizaciju likova i, težeći da postigne iluziju realnosti, opterećuje naraciju.

Treća pretpostavka zasniva se na primedbi da pripovedna moć Levijevih dela proizilazi iz njegove izuzetne racionalnosti i percepcije. Samo kada pripovedanje zasniva na vlastitom sećanju i rasuđivanju, njegov narativni kapacitet ostvaruje se u potpunosti. Otud bi se moglo reći da je ključni cilj Levijeve narativne strategije da simbolički ponovo uspostavi red, da ponovo stvori kosmos nasuprot haosu do kojeg su doveli nacistički i fašistički totalitarizam. Takva autorova namera možda se najeksplicitnije vidi u intervjuu koji je vodio Roberto Di Karo. Naime, na novinarevo pitanje da li mu je bio potreban napor da ispriča svoja iskustva, Levi kaže sledeće:

⁹ Primo Levi, "Itinerario di uno scrittore ebreo", u: *Opere II*, ur. Marco Belpoliti, Torino, Einaudi, 1997.

Naprotiv. Da ih ispričam je bila potreba, naporno bi bilo ne napisati ih, ne govoriti o njima. U svojim knjigama, u prvim knjigama, ali i u skorašnjoj Potonuli i spaseni, prepoznajem snažnu potrebu da unesem red u jedan haotičan svet, da dam objašnjenje sebi i drugima [...] pisanje je način da se stvari dovedu u red. I to je najbolji za koji znam. A ne znam ih mnogo.¹⁰

Ipak, dva argumenta svedoče o kvalitetu Levijevog romana. Prvi je činjenica da on u suštini pokušava da pruži pogled iz perspektive autentičnog, fizičkog otpora koji su određene jevrejske grupe ipak s izvesnim uspehom realizovale u vihoru rata. Nasuprot dominantnom diskursu o odsustvu otpora kod Jevreja, Levi nastoji da naglasi upravo njegovo postojanje. Tako i sam naslov, koji je, kako smo već naveli, deo aforizama otaca, on sasvim laicizira time što ga fiktivno pripisuje partizanima. On, naime, pouke smešta u tobožnju pesmu koju partizani pevaju u šumi, čime upućuje na neodložnu potrebu za pružanjem otpora: „Ako nisam ja za sebe, ko će biti za mene? [...] I ako ne sada, kada?“

Drugi argument izvodimo sa samog kraja romana. On je povezan s traumom, ali ne isključivo kroz prizmu Jevreja i povrede i gubitka koje su oni pretrpeli, već s traumom kao konstantnim zlom i pretnjom za čovečanstvo. Levi ne zaokružuje radnju romana slučajno 7. avgusta 1945. godine, u trenutku kada se čini da se na drugoj strani sveta okončava vreme pogubno za Jevreje i uopšte ljude zahvaćene vihorom rata. Neposredno pre njihovog odlaska za Izrael, jevrejski partizani sreću se s ruskim oficirom koji im u razgovoru kaže kako njihov rat nije završen. Takvom prolepsom Levi zapravo izražava pretpostavku da je trauma, u istorijsko-političkim okvirima, inherentni deo društava. Insistiranje na otporu i celovito razotkrivanje posledica traume kroz stalno naglašavanje povrede i gubitka koje ona nanosi čoveku svojstva su koja ovom romanu daju univerzalnu humanističku dimenziju.

KORIŠĆENA LITERATURA:

AGAMBEN, Giorgio. *Quel che resta di Auschwitz*. Torino: Bollati Boringhieri, 2010.

DRUKER, Jonathan. "The Path and the Pit: History and Traumatic Memory in Primo Levi's *If Not Now, When?*" *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, sv. 33, br. 3 (proleće 2015), str. 46–62.

GORDON, Robert S. C., ur. *The Cambridge Companion to Primo Levi*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

LEVI, Primo. *Se non ora, quando?* Torino: Einaudi, 1982.

LEVI, Primo. "Itinerario di uno scrittore ebreo". In *Opere II*, ur. Marco Belpoliti. Torino: Einaudi, 1997.

LEVI, Primo. *Conversazioni e interviste (1963–1987)*, ur. Marco Belpoliti. Torino: Einaudi, 1997.

PARKS, Tim. "The Mystery of Primo Levi". *The New York Review of Books*, 5. novembar 2015. <http://www.nybooks.com/articles/2015/11/05/mystery-primo-levi/>

(S makedonskog prevela Biljana Andonovska)

¹⁰ Primo Levi, *Conversazioni e interviste (1963–1987)*, ur. Marco Belpoliti, Torino, Einaudi, 1997, str. 203.